

УДК 82-4.09

Олена Гуссва,
доктор філологічних наук,
професор Дніпропетровського
національного університету імені Олеся Гончара

Внутрішньожанрова типологія нарису

Розглянуто основні різновиди нарису, проаналізовано підходи дослідників до формування його внутрішньожанрової типології. Підкреслено, що нарис може належати і до белетристики, і до публіцистики. Наведено приклади його класифікації в роботах різних дослідників жанру.

Ключові слова: жанр, внутрішньожанровий різновид, типологія, нарис, безадресний, документальний.

Незважаючи на те, що проблема жанрової та внутрішньожанрової класифікації неодноразово привертала увагу дослідників, вважати її вирішеною зарано. Суперечки викликає не тільки специфіка жанрової форми нарису, а й його розподіл на внутрішньожанрові різновиди. За композицією нариси істотно різняться і можуть складатися з епізодів, "пов'язаних лише зовнішньою, причинно-часовою послідовністю, з описів життя суспільства і природи, з міркувань про них. Для додання єдності настільки різно-рідним компонентам нерідко вводиться образ оповідача, що описує зустрічі й розмови з героями, які передають свої спостереження, враження, повідомлення" [14, с. 263]. Нарис може належати і до художньої літератури, і до публіцистики. За своєрідністю і проблематикою зазвичай розрізняють проблемний, портретний, моральноописовий, подорожний, етнографічний, літературно-критичний та інші нариси. Більшість дослідників вважають, що проблемно-тематичні та родові ознаки мають жанроутворюючу властивість, і на цій підставі будують внутрішньожанрові типології. Типологічні ознаки нарису виявляються досить чітко, якщо проаналізувати співвідношення в ньому документально точних свідчень, фактів, осіб та художнього вимислу.

Звернення нарисовця переважно до публіцистичних міркувань, до відтворення реальних фактів чи, навпаки, до художнього вимислу, до узагальнено-образного подання явищ в образах істотно впливає на характер нарису. Виходячи із пріоритету документа, факту або художнього узагальнення, можна говорити про два типи нарису. Наприклад, В. Богданов вважає, що "...розвиток нарисової літератури відбувається в двох історично сформованих і відносно самостійних формах. Одна з них — документальний чи фактографічний нарис, інша — нарис художній" [4, с. 48]. В. Алексєєв, простежуючи процес формування і розвитку цього жанру, зазначає, що до кінця XIX ст. склалися два типи нарису, що відрізняються один від одного прийомом типізації, методами відбору фактів і їх зображення, наявністю або відсутністю вимислу: "безадресні" (белетризовані) і "точно адресовані" (документальні) [2, с. 25]. Автор зазначає також, що "нарис має кілька різновидів, які істотно відрізняються один від одного. Характер вимислу в них різний, тому слід говорити не взагалі про вимисел у жанрі нарису, а намагатися з'ясувати його особливості в кожній групі" [1, с. 112].

Отже, знову виникає проблема вимислу. "В нарисі "без адреси", в якому діють створені уявою художника персонажі або реальні люди, але під зміненими іменами, — пише В. Алексєєв, — свобода вимислу можлива так само, як в оповіданні, повісті. Автор вільний додати (або відняти) в характері і зовнішності героя потрібні йому риси, ввести в оповідання вигадані факти і деталі" [1, с. 98—112]. У нарисі з точною адресою вимисел також можливий, але набагато меншою мірою. Тут він "допустимий і закономірний не у вигаданій мові героїв, а в тому, які думки і слова візьме нарисовець <...>. Потім вигадка нарисовця виявляється в тому, як він витлумачить вчинки і справи людини, що залучить для доказу власних висновків. Адже один і той самий факт можна розглядати з різних боків" [1, с. 110—111]. Проте вимисел у нарисі підпорядкований завданню художньо-публіцистичного аналізу конкретного факту; він "...не відірваний від факту, не спотворює його, а є лише логічним, поглибленим продовженням або завершенням його", — вважає В. Росляков [17, с. 260]. С. Залигін, розмірковуючи про різну природу оповідання й нарису, писав: "В оповіданні факт, події можуть бути змінені за бажанням автора, а свій задум автор широко здійснює за допомогою створених ним образів і через них. У нарисі факт залишається точним, а домисел абсолютно чітко і недвозначно висловлюється від імені автора" [10, с. 118]. Далі С. Залигін зазначає, що такий домисел у нарисі не тільки допускається — він необхідний: "Це не відступ у романі, який може бути, а може й не бути, і якщо відступів не буде, роман все одно залишиться романом. Якщо ж домислу, міркування не буде в нарисі, він перестане бути нарисом..." [10, с. 118]. Мабуть, з письменником можна погодитися, оскільки нарис — жанр публіцистики, який має на увазі наявність власної думки автора з його неповторним життєвим досвідом і світобаченням та коментарів щодо описуваних подій.

Іншу типологію нарису пропонує В. Канторович: художня публіцистика (есе), подорожний, ліричний, портретний нариси, нарис моралі, науково-художній, проблемний нариси [11, с. 8, 22, 101, 178, 198]. Саме тут і виникає питання про жанрово-родову взаємодію, яка визначає різні типи нарисів. Вона, за словами М. Глушкова, обумовлена "тенденцією суміщення різних елементів епічного й ліричного родів, настільки ж при-

родного і, отже, правомірного, як в жанрах поеми або повісті" [6, с. 33—34]. М. Глушков вважає також, що найпоширеніший тип нарису — спокійно-оповідний, предметом якого є "зовнішня" стосовно автора дійсність. До нього належать більшість "ходінь", "подорожей" і подорожніх нарисів, "Записки охотника" І. Тургенєва, "Физиология Петербурга" М. Некрасова, багато портретних, науково-художніх та інформаційних нарисів [6, с. 34].

У російській літературі XIX ст. найбільшого поширення набули три типи нарису. Найстаріший і найстійкіший із них — подорожній. Його творці, спостерігаючи невідомі або маловідомі явища, прагнули якомога точніше відобразити найбільш яскраві й помітні з них. Таким чином створюється нарис або цикл нарисів. Зазвичай у ході розповіді нарисовець висловлює власну думку щодо зображуваних явищ. Подорожній нарис веде історію з давньоруських "ходінь" (наприклад, "Ходіння за три моря" Афанасія Нікітіна), знайшов продовження в різноманітних "подорожах" ("Путешествие из Петербурга в Москву" О. Радищева, "Письма русского путешественника" М. Карамзіна, "Путешествие в Арзрум" О. Пушкіна тощо). Вершиною цього типу нарису в літературі XIX ст. можна вважати нарисові цикли А. Чехова "Из Сибири" та "Остров Сахалин". Художнє ядро іншого типу нарису становлять не окремі факти і не характери персонажів, а великі суспільні проблеми. Ретельний аналіз соціальних явищ, що складають його зміст, визначає сюжет; це так званий проблемний нарис. Прикладами такого типу є нарис Г. Успенського (цикли "Деревенский дневник", "Крестьянин и крестьянский труд", "Власть земли"), В. Короленка ("Павловские очерки", "В голодный год", "Мултанское жертвоприношение") та ін. Значне поширення в російській літературі кінця XIX — початку XX століття отримав моральноописовий нарис. У ньому відтворено певний життєвий уклад, докладно відображено предметний світ, на першому плані постають картини матеріального побуту. Цей тип нарису розробляли В. Гіляровський, В. Дорошевич, О. Купрін, А. Чехов та ін. Межі між цими різновидами досить умовні. До того ж різні жанрові типології можуть перетинатися, накладатися одна на іншу. Так, проблемний нарис може бути точно адресованим (документальним) або безадресним (белетризованим), об'єктивно-розповідним або лірико-публіцистичним.

Один із епізодів історії російського нарису досліджений досить ґрунтовно. Це нарис "натуральної школи", однак розглядався він зазвичай у зв'язку з проблемою становлення реалізму, про що, скажімо, свідчить назва монографії А. Цейтліна "Становление реализма в русской литературе", де багато уваги приділено фізіологічному нарисові. А. Цейтлін простежує його вплив на творчість І. Тургенєва, знаходить елементи "фізіології" в "Севастопольских рассказах" Л. Толстого і "Записках из Мертвого дома" Ф. Достоевського. Детально дослідник говорить про творчість М. Салтикова-Щедрина і зазначає, що його нарис виходить за рамки "фізіології", проте "в усьому, що стосується підходу до проблеми, філіації теми та її образів, Щедрін, безсумнівно, спирається на фізіологічну традицію 40-х років" [21, с. 299].

Більшість дослідників вважають, що в 50—60-ті роки фізіологічний нарис себе вичерпав. Внаслідок цієї кризи виникла велика кількість "сценоч", "картинок з натури", "уривків із записників" і т. ін. Змінилася і позиція автора: він відходить на другий план. Якщо в літературі "натуральної школи" оповідач був насамперед уважним спостерігачем

різних соціальних типів і явищ, намагався бути неупередженим і науково об'єктивним, то до кінця 40-х рр. він тяжіє до швидких замальовок. Водночас у російській літературі другої половини XIX ст. чітко простежуються традиції фізіологічного нарису, який суттєво вплинув на творчість російських письменників-реалістів 50—80-х років. Це, наприклад, відчутно в "Очерках бурсы" М. Пом'яловського і "Киевских типах" О. Купріна. У 60—80-ті роки автори нарисів не стільки досліджують, скільки зображують, і не прагнуть дати вичерпну і "остаточну" характеристику явища. Таким чином, внаслідок "відходу" в тінь "фізіології" на перший план виходить моральноописовий нарис.

Якщо фізіологічний нарис розглядався переважно крізь призму становлення реалізму, то нарисові цикли М. Салтикова-Щедрина аналізувалися насамперед у світлі їх викривальної, сатиричної спрямованості. Зазначалося, що письменник створив своєрідну сатиричну енциклопедію російського життя, надзвичайно точно і виразно зобразивши помпадурів і бюрократів пореформеного вишколу¹. Г. Успенський зазвичай стоїть в одному ряду з письменниками народницької орієнтації. Так, монографія О. Спасибенка "Писатели-народники" [19] містить розділ, присвячений Г. Успенському. Основну увагу приділено циклам нарисів "Из деревенского дневника", "Власть земли", "Крестьянин и крестьянский труд", "Из разговоров с приятелем", і йдеться переважно про проблематику цих нарисів.

Про нарис В. Короленка також зазначено в монографіях, присвячених його творчості². У цих роботах розглядаються здебільшого аспекти публіцистики письменника і тільки в одному її плані — страждання пригнобленого народу. Так, Г. Бялий підкреслює, що нарис письменника показують, як "під багаторічним тиском кріпосницької реакції, <...>, село розорилося, зубожіло, зголоділо, опустилося і загалом — притерпілося" [5, с. 194]. У курсі лекцій Л. Куканова йдеться про публіцистичну діяльність В. Короленка, на творчість якого вплинули ідеї народництва. Кращі твори письменника тієї пори відобразили риси цього демократичного руху ("Павловские очерки", "В голодный год", "Мултанское жертвоприношение" тощо). "Короленко, — зазначає дослідник, — був одним із найзначніших провінційних публіцистів <...>. Але безсумнівно й те, що одночасно з цим він був одним з найвідоміших публіцистів загальноросійського значення" [12, с. 19].

У монографічних роботах і статтях про А. Чехова велику увагу приділено його книзі нарисів "Остров Сахалин"³. Існують різні погляди на художню природу

¹ Див., напр.: Бушмин А. С. Художественный мир Салтыкова-Щедрина: Избранные труды. — Ленинград, 1987; Николаев Д. Смех Щедрина. Очерки сатирической поэтики. — Москва, 1988; Прозоров В. В. Салтыков-Щедрин: Книга для учителя. — Москва, 1988; Турков Л. М. Салтыков-Щедрин. — Изд. 3-е, дополн. — Москва, 1981.

² Див., напр.: Бялый Г. А. В. Г. Короленко. — Москва—Ленинград, 1949; Катаев В. П. Короленко // Почти дневник. — Изд. 2-е, доп. — Москва, 1978; Короленко С. В. Книга об отце. — Ижевск, 1968; Котов А. К. В. Г. Короленко: Очерк жизни и литературной деятельности. — Москва, 1957; Малый Л. Україна в публіцистиці В. Г. Короленка. — Київ, 1958; Миронов Г. М. Короленко. — Москва, 1962.

³ Див., напр.: Бердников Г. П. А. П. Чехов. Идеиные и творческие искания. — Изд. 2-е, доп. — Ленинград, 1970; Дерман А. Сахалинское путешествие А. П. Чехова // Лит. образование. — 1940. — № 18; Добин Е. Искусство детали: Наблюдения и анализ: [О творчестве Гоголя и Чехова]. Ч. 2. Чехов. — Ленинград, 1975; Теплинский М. В. А. П. Чехов на Сахалине. — Южно-Сахалинск, 1990; Теплинский М. В. А. П. Чехов на Сахалине. — Южно-Сахалинск, 1957.

чеховської книги. Так, у статті "Сахалинское путешествие А. П. Чехова" [7] А. Дерман "Остров Сахалин" відносить до публіцистики і виключає з художньої творчості письменника. У роботі М. Теплінського і Б. Бурятова наголошено, що книга А. Чехова є науково-етнографічною працею. Автори не розглядають "Сахалин" як художній твір, підкреслюючи його документальність [20]. Дещо інший погляд на "Остров Сахалин" у статті Е. Полоцької "После Сахалина" [16], де розглядається оповідання "Вбивство" — саме "сахалінське" чеховське оповідання. Зіставляючи розповідь із нарисами, Е. Полоцька доходить висновку: "...факти дійсного життя у книзі "Остров Сахалин" і факти життя вигаданого в оповіданні "Вбивство" ведуть нас до різних повноцінних мислення Чехова — "нехудожнього" (документального) і художнього" [16, с. 136]. Дослідниця рішуче відносить "Остров Сахалин" до прози документальної, тобто нехудожньої, і вважає, що "навіть чи є необхідність "підняти" значення цієї унікальної книги вишукуванням в ній художніх елементів" [16, с. 136]. М. Семанова, навпаки, "Остров Сахалин" оцінює як художній твір, як серію подорожніх документальних нарисів і з цієї позиції аналізує специфіку його художньої форми [18]. Більшість дослідників відзначають поєднання природничо-наукового підходу письменника до матеріалу і художньої виразності нарисів.

Публіцистичній діяльності А. Чехова присвячена також монографія Б. Єсіна "Чехов-журналист" [8]. У ній наголошується, що з ім'ям письменника пов'язана ціла епоха в історії російської журналістики. Як художник, вважає автор, А. Чехов сформувався насамперед завдяки роботі в різних періодичних виданнях. Дослідник вважає, що "Остров Сахалин" — особливий розділ у житті і творчості митця; він вирізняє кілька причин, що спонукали його до подорожі. Одна з них — бажання прислужитися науці. На думку Б. Єсіна, поїздка на Сахалин дозволила письменникові відійти від гумористичних видань, повсякденної газетної роботи, що, на наш погляд, є дискусійним питанням. Проте Б. Єсін доходить справедливого висновку, що сибірські й сахалінські нариси А. Чехова увійшли до золотого фонду російської публіцистики [8, с. 98].

У згаданих роботах нариси розглянуто як художню прозу, хоча й відзначено їх відмінні риси. Нам видається, що для "Острова Сахалина" все ж характерна не лише документальна точність, а й високий ступінь художньої майстерності. Зауважимо, що питання про співвідношення наукових і художніх елементів в одному творі, яке виникає щоразу, коли йдеться про нарис, опиняється в центрі уваги і при аналізі "Острова Сахалина". Найпродуктивнішою видається думка про органічний синтез художнього та наукового начал у цьому нарисовому циклі.

Меншою мірою висвітлено публіцистичну творчість А. Бахтіярова, В. Гіляровського, Д. Григоровича, В. Дорошевича, М. Животова, О. Купріна, В. Міхневича, К. Станюковича. Про них найчастіше йдеться в роботах з історії російської журналістики. Скажімо, у книзі В. Петрушкова "Станюкович-журналист" [15] розглянуто публіцистичну діяльність письменника у світлі розвитку російської журналістики. В "Истории русской журналистики XIX в." [9] Б. Єсіна увагу приділено нарисові у творчості М. Салтикова-Щедріна, В. Короленка, А. Чехова. Коротко про нариси О. Купріна "Киевские типы" йдеться в монографіях О. Волкова⁶, В. Кулешова [13], О. Михайлова⁷. Низка робіт містить точні й цікаві характеристики нарисової прози письменників XIX — початку XX ст., проте вивчення як жанрової природи нарисів, так і його історії далеке від завершення.

У 30—50-ті рр. XX ст. про нариси тієї пори було написано чимало. У той час на перший план висувалися завдання пропаганди соціалістичних ідей і акцент робився на публіцистичній складовій нарисові. І пізніше, в 60—70-ті рр., нарис привертав увагу літературних критиків та істориків літератури. У ньому, як і раніше, бачили інструмент пропаганди, але тоді більше уваги приділялося і його художній природі. Так, скажімо, М. Барманкулов писав про те нове, що стало характерним для нарисового жанру в середині 60-х років минулого століття: "В останні роки <...> з'явилося чимало хороших нарисів, в яких дослідження характерів, звершень, соціальної поведінки сучасників здійснюється головним чином поетичними засобами. Ці нариси близькі до оповідання. Їх можна зустріти у творчості таких літераторів, як Ю. Смуул, В. Солоухін, А. Приставкін, В. Песков, В. Фоменко, І. Зверев, А. Аграновський, В. Полторацький та ін." [3, с. 65—66]. Дійсно, нариси В. Пескова, особливо присвячені природі, сповнені поезії не менше, аніж найкращі ліричні вірші.

Суперечки щодо належності нарисові до літератури або "чистої" публіцистики вже вщухли. Нарешті більшість дослідників зійшлися в думці, що нарис — жанр художньо-публіцистичний, який поєднує елементи публіцистики і белетристики. Інша річ, чим, скажімо, газетний нарис відрізняється від нарисового журнального або нарисового циклу. Дійсно, завдяки невеликому форматові газетний нарис, якому властиві стислість і лаконічність, відрізняє ретельний добір фактичного матеріалу, оперативність, здатність відгукуватись на актуальні проблеми сучасності. Та основні якості нарисові залишаються загальними для будь-якого типу цього жанру — це злободенність, документальна точність відтворення, невідгані учасники подій, реальні топоніми тощо.

Список використаної літератури

1. Алексеев В. А. Проблема художественного вымысла в очерке / В. А. Алексеев // Вопросы теории и истории журналистики : Ученые зап. ЛГУ. Сер. Филологические науки. Вып. 5. — Ленинград, 1960. — С. 98—112.
2. Алексеев В. А. Русский советский очерк / В. А. Алексеев. — Ленинград : ЛГУ, 1980. — 120 с.
3. Барманкулов М. К. Черты портретного очерка наших дней / М. К. Барманкулов // Вестник Моск. ун-та. Филология, журналистика. — 1965. — № 2. — С. 61—74.
4. Богданов В. Теория в долгу (О жанровой специфике очерка) / В. Богданов // Вопр. лит. — 1964. — № 12. — С. 46—68.
5. Бялый Г. А. В. Г. Короленко / Г. А. Бялый. — Москва—Ленинград : ГИХЛ, 1949. — 372 с.
6. Глушков Н. И. Очерк в русской литературе / Н. И. Глушков. — Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1966. — 76 с.
7. Дерман А. Сахалинское путешествие А. П. Чехова / А. Дерман // Лит. образование — 1940 — № 18. — С. 53—54.
8. Есин Б. И. Чехов-журналист / Б. И. Есин. — Москва : Изд-во МГУ, 1977. — 104 с.
9. Есин Б. И. История русской журналистики XIX века / Б. И. Есин. — Изд. 3-е, испр. и доп. — Москва : Высшая школа, 1989. — 240 с.
10. Залыгин С. Работая над очерком... / С. Залыгин // Новый мир, 1954. — № 12. — С. 114—123.
11. Канторович В. Заметки писателя о современном очерке / В. Канторович. — Москва : Советский писатель, 1962. — 372 с.
12. Кукунов Л. М. Публицистика В. Г. Короленко (1878—1896) / Л. М. Кукунов. — Москва : Изд-во МГУ, 1978. — 56 с.
13. Кулешов В. И. Натуральная школа в русской литературе XIX века. — Изд. 2-е / В. И. Кулешов. — Москва : Просвещение, 1982. — 224 с.

14. *Литературная энциклопедия терминов и понятий* / Под ред. А. Н. Николюкина. — Москва : НПК "Интелвак", 2001. — 1600 стб.
15. *Петрушков В. С. Станкович-журналист* / В. С. Петрушков. — Сталинабад, 1960. — 193 с.
16. *Полоцкая Э. А. После Сахалина* / Э. А. Полоцкая // Чехов и его время. — Москва : Наука, 1977. — С. 117—138.
17. *Росляков В. П. Советский послевоенный очерк* / В. П. Росляков. — Москва : Советский писатель, 1956. — 204 с.
18. *Семанова М. Л. Сахалинское путешествие А. П. Чехова* / М. Л. Семанова // ЛППИ им. А. И. Герцена : Учёные зап. — Т. 93. — 1947. — С. 101—133.
19. *Спасибенко А. П. Писатели-народники* / А. П. Спасибенко. — Москва : Просвещение, 1968. — 429 с.
20. *Теплинский М. В. А. П. Чехов на Сахалине* / М. В. Теплинский, Б. Н. Бурятов. — Южно-Сахалинск : Сов. Сахалин, 1957. — 97 с.
21. *Цейтлин А. Г. Становление реализма в русской литературе (Русский физиологический очерк)* / А. Г. Цейтлин. — Москва : Наука, 1965. — 320 с.

В статье рассматриваются основные разновидности очерка, анализируются подходы исследователей к формированию его внутрижанровой типологии. Подчеркивается, что очерк может относиться и к беллетристике, и к публицистике. Приводятся примеры его классификации в работах разных исследователей жанра.

This article discusses the main varieties essay analyzes different approaches to the formation of its researchers vnutrizhanrovoy typology. Emphasizes that the sketch may apply to fiction and journalism. Provides examples of its classification in the work of various researchers of the genre.

Надійшла до редакції 23 квітня 2014 року

⁶ *Волков А. Творчество А. И. Куприна*. — Изд. 2-е. — Москва, 1981.

⁷ *Михайлов О. М. Куприн*. — Москва, 1981.